

(əvvəli ötən sayımızda)

Turanlı öntürklərin ən qədim boy birliklərindən olan Sak boyunun Ön Asiyada məskunlaşmalarının tarixi müxtəlif şəkildə yozulur. Onların Ön Asiyaya yürüşlərini e.q. VII əsrə aid edir və burda 28 il hökmran olduqlarını yazırlar. Yunan tarixçisi Justin İskit/sakların Ön Asiyada güman edildiyindən daha qədim dövrdən mövcud olduqlarının və 1500 il hökm sürdüklerini yazır. Sak boyları Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlardan məskunlaşmışdılar. Azərbaycanın Həsənli ərazisində aşkar edilən arxeoloji dəlillər sakların bölgədə güman edildiyindən daha qədim zamanlarda yerləşmiş olduqlarını sübut edir.

İskit/Sak boylarının Assur sənəmlərində ifadə şəkli olan Aşquz və ya İşquzetnoniminin izahı müxtəlif formada şərh olunur. Tarix elmində onun ilk gerçək izahı XIX əsrin axırlarında A.Virth tərəfindən verilmişdir. Onun yazdığına görə Aşquza adındakı As tərkibi türklərin köçəri tayfasının adıdır, Quz isə yenə də türk tayfasının adından ibarətdir. Aşquza adı yunan dilində təhrifə uğrayaraq Skythen şəklini almışdır. (Wirth A. 1905, Səh. 52)

Fransız assuroloqu Lenorman iskit/sak məsələsinə mixi yazı mətnlərinə əsasən aydınlıq gətirərək yazır ki, "Aşşurbanipalın assur mətnlərində Bibliyadakı Qoq-Maqoqdan daha qədimlərdə Araratdan şimalda yerləşən Sakların Sakasen adlı ölkəsinin Qoq adlı hökmdarından bəhs edilir, o Yezekil Peyğəmbərin dövründə yaşamışdır. Maqoq Qafqaz dağlarını aşıb gələn Qara dənizin şimalındakı iskitlər idilər, onlar gəlmədən daha qədim zamanlardan saklar Azərbaycan ərazisində artıq məskunlaşmışdılar. İskitlər Kiyaksara məğlub olub öz yurdlarına geri döndülər, lakin sakların Azərbaycandakı dövləti Sakasenin döyüşçüləri Makedoniyalı isgəndərin İranla müharibəsi zamanı Daranın qoşunu tərkibində ayrıca dəstə kimi döyüşürdülər. (Lenormant F, 1895, Səh. 309)

Lenorman iskitlər haqqında yazırdı ki, iskitlərinin mühüm tayfalarından olan və mənası müdrük-ağıllı demək olan saklar Kür çayının yuxarı vadilərində-Qafqazın cənubunda məskunlaşmışdılar. Aşşurbanipal Qafqaza yürüşü zamanı Sakların ölkəsinə çataraq onlara zərbə yendirdi. Aşşurbanipal bu hərbi səfər ilə əlaqədar tərtib etdirdiyi kitabədə yazır ki "Mənim haki-

Attila da özünə tabe etdiyi digər köçəri tayfaları özünü ilə bərabər yürüşlərə qatılmağa sövq etməmişdi.

Beləliklə, Qafqazın cənubunda Azərbaycanda Kürün yuxarı vadilərində yerləşmiş iskitlərə bağlı olan kimmerlər onlarla qaynayıb qarışmışdılar. Kür çayı boyunca Azərbaycanda yerləşən bu saklar erkən dövrlərdən etibarən Asiyada sami əhali qruplarına qarşı kimmerlərlə birlikdə əsdiydikləri terror-

Ələsgər Siyablı

Dünya tarixinin Turan dövrü

yaya gətirdim". (Lenormant F. 1887, Səh. 431)

Aşşurbanipalın Sakasənə hərbi yürüşü e.q. 660-cı ildə baş vermişdir. Assurların saklara qarşı bu yürüşü bir müddət şimal tərəfdən saklarındağıdı hücumların qarşısını aldı. Lakin Böyük İskit dövləti sakların timsalında cənubdan onlara qarşı hücumlardan qoruyan bəndin yarıldığını gördükdə Atllarına minib Midiyaya doğru hərəkət etdilər. Assuriyanın vassallığı altında olan Kiyaksar onların qarşısını almaqda aciz idi və ilk döyüşdə məğlub oldu və Asiyanı böyük hissəsini uzun illər ərzində öz hakimiyyətlərinə tabe edən skiflərə hər il xərac ödəməyi qəbul etdi. (Lenormant F. 1887, Səh. 431)

Lenormana görə Madinin üzərində qələbə çaldığı kimmerlər Avropa iskitləri idilər, onları özlərinə tabe edən Asiya iskitləri kimmer adlanan həmin iskitləri də özləri ilə bərabər hərbi yürüşlərə cəlb etmişdilər.

lardan yaxşı məlumdur. (Lenormant F. 1887, Səh. 470)

İ.M.Dyakonov sakların dövləti Sakasenin yerləşdiyi ərazini belə müəyyən edir: "Sakasen keçmiş Skif çarlığının nüvəsini təşkil edən ərazinin Midiyalılara görə rəsmi adıdır. Beləliklə, biz bu ərazini Gəncədənşimalda Kür çayından başlayaraq Arazdan cənubda Urmiyə gölü ətrafında yerləşmiş Manna əraziləri arasında axtarmalıyıq. (İ.M.Dyakonov, 2012)

Göründüyü kimi sakların yerləşdiyi ərazi Urmiyə gölü ətrafından başlayaraq Qafqaz dağlarının ətəklərinə qədər Azərbaycanın böyük bir ərazisini əhatə edirdi.

Sak/kimmerlərin Azərbaycanın indi Ermənistan adlanan Qimri şəhəri və ətrafını əhatə edən ərazisində işqi-uquli adlı ölkəsi və dövləti mövcud olub Urartuya daxil idi. (Dyakonov İ. 1988, Səh. 95)

Kimmer-sak dövləti olan və Urartu dövlətinin tərkibində

konfederasiya təşkil edən işqı-qulu bəylik dövləti Urartu ilə birlikdə Assuriyaya qarşı hərbi yürüşlərdə iştirak edirdi. Türkiyənin Topraqqala ərazisində aşkar edilən bir mixi yazılı bəlgədə işqıqulu kralının oğlu Saqa-Dumu-Tar Urartu kralı Arqıştinin oğlu Rusa ilə birlikdə Mana ölkəsinə gedərək Assuriyaya qarşı hərbi yürüşə qatıldığını bildirməkdədir. (Suzan A. Mutlu. 2017, Səh. 232)

Qimri şəhəri və vilayəti də öz adını bu sak/kimmerlərdən və ya gerçək adları ilə Qimri türklərindən almışdır.

Rus tarixçisi M.İ.Artomonovalı köçəri boy birliyi olan turanlıların skif, sak, iskit kimi müxtəlif adlarla adlanmalarına

dövrə "anarian", yəni "ari olmayanlar" adlandırılan Atropatenanın qədim Turanlı tayfaları sonradan Midiyanı zəbt etmiş iranlılar tərəfindən Xəzər dənizinin sərhədlərində yerləşən dağlara (Qafqaz dağları) tərəf sıxışdırılmışlar". (Lenormant F. 1895, Səh. 309)

H.Roulinson Bisütun mətnlərində "Ar" sözünün dağ anlamı daşdığı yazır və bu sözə başlayan yer adlarını dağla əlaqədar olduğunu qeyd edir. Raulin-son Arminiya adının da bu anlamda dağlı ölkə demək olduğunu qeyd edir. Raulson İrandakı Arburz dağ adının da bu sözə əlaqədar olduğunu yazır. (Rawlinson H. C. 1849, Səh. 33).

Bu söz qədim türk dilində dağ və dağ belə demək olan "Art" sözü ilə eyniyyət təşkil edir. Halbuki bu ad türkçə Ariq, Arqu, Arqa sözlərinə uyğundur vətəməz, arxa, dağlar arasındakı vadi kimi mənalar daşıyır. Arqu adlı türk boyu mövcud olmaqla bərabər qə-

münasibət bildirərək yazır ki, skiflər tərəfindən işğal olunan ərazinin sak ölkəsi adlandırılması, orda skiflərinmi və ya saklarınımı yerləşmiş olduqlarını aydınlaşdırmağa heç bir ehtiyac yoxdur, çünki onlar bir birlərinə o qədər yaxındırlar ki, onlardan birinin adı çox asanlıqla digərinə keçə bilər. ((M. İ. Artomonovalı, 1974)

Lenorman şərqin ucqar məntəqəsindən başlayıb Azərbaycanı və Anadolunu da əhatə edən böyük ərazidə məskunlaşmış əhəlinin turanlılardan ibarət olduğunu vurğulayaraq yazır ki, "Tədqiq etdiyimiz Assur yazılarında böyük sayda qeyd olunan coğrafi adlar və şəxs adlarının mənşəyi bizə bölgənin şərqdəki sonuncu ölkəsindən başlayaraq Kiçik Asiyanın qəlbinə qədər uzanan ərazidə məskunlaşmış əhəlinin zəncirvari şəkildə bir-birinə bağlı olduğunu və onların Midiyanın ilkin sakinləri kimi eyni irqə mənsub olduqlarını görməyə imkan verir. Klassik-

dimdə Talasla Balasaqun arasındakı ərazi Arqu adlanırdı. (DTS, 1969, Səh. 51, 53)

Yunanlıların Artakserks adlandırdıqları Əhəməni şahının Bisütun kitabəsində əsl adı Artakşatradır.

Raulinson bu adı ari və sanskrit dilində izah etməyə çalışır. Daranın generallarından birinin adı da Artabardır. Daranın Suzdakı sarayı "Ardastana" adlanır və təpənin üzərində yerləşən bu sözün də mənası Art üstü, yəni Dağın üstündə yerləşən deməkdir. (Rawlinson H. 1849, Səh. 35, 36)

Burdakı "astana" sözünün mənası yastı, düzənlik və ya terras anlamındadır. Evin giriş hissəsindəki yastı, düz meydana da astana və ya digər bir ifadə ilə "kandar", yəni evin kənarı adlanır. Bu söz fars dilinə evə, əsas yaşayış məskəninə, yurda aid olmayan, mərkəzdən kənar mənasında "ostan" şəklinə keçmişdir.

(ardı gələn sayımızda)